

Szelényi Iván³:

Szegénység átmeneti társadalmakban

A szocialista blokk bukása átalakulást hozott a szociológia vizsgálódási területén, és a szocializmus, ill. a kapitalizmus összevetése helyett a kapitalizmus gyökereinek, természetének feltárása került középpontba. Előadásomban a kapitalizmus posztkommunista országokban kialakuló formáit, a közép-európai neoliberais és a kelet-európai neopatrimonialis rendszert vizsgálom, elsősorban a szegénység elterjedéséről és alakváltozásairól készült empirikus adatok tükrében. Így egyszerre kapunk képet a posztkommunista kapitalista fejlődés társadalmi következményeiről és az esélyegyenlőségek fontos forrásáról.

A posztkommunista kapitalizmusok eltérő formái – neoliberális és neopatrimonialis formák

A neoklasszikus szociológiai megközelítés szerint a posztkommunista kapitalizmusoknak különböző formái alakultak ki a szocializmus romjain, abból építkezve – eltérő dinamikájú, méretű és természetű szegénységgel és egyenlőséggel.

Bár a posztkommunista országok forradalmi egyaránt „felülről jöttek”, más tekintetben, a gazdasági fejlettséget, a gazdasági intézményeiket és a társadalmi szerkezetüket nézve nagy eltéréseket mutattak.

Közép-Európában⁴ így a „hiány kapitalizmusa”, egy neoliberális forma jött létre (nemzetközi befektetőkkel, volt kommunista vezetők jelentős gazdasági hatalmával); míg a szűken vett Kelet-Európában⁵ a külföldi befektetők helyett elsősorban a volt kommunista nomenklatura tagjai vagy azok leszármazói váltak a régi állami vállalatok tulajdonosaivá. A patrónus-kliens viszony fennmaradása itt „posztkommunista neopatrimonializmust” eredményezett. Ez utóbbi országokban nehezebb a külföldi tőke bevonása, és nagyobb a politika befolyása a gazdaságra, és a kapitalizmust jellemzően kapitalista tapasztalat nélkül, ill. a kommunista

³ A szerző a Yale Egyetem tanszékvezetője, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

⁴ Ide tartozik Lengyelország, Magyarország, Csehország, esetleg Kelet-Németország, Szlovénia – talán Horvátország és Szlovákia is – és néhány balti állam, különösen Észtország.

⁵ Oroszország, Ukrajna, Belorusszia, a balkáni államok, azaz Bulgária, Románia, Szerbia

hivatalnokok *habitusával* „építik”. (Egy neopatrimoniális országban azonban a multinacionális cégek is csak ilyen helyi szakemberekkel tudnak érvényesülni, kapcsolati hálójuk miatt.) Tehát itt a kapitalista piac szabályai kevésbé érvényesülnek, a cégek gyakran nem fizetnek bért, jellemző lehet a csere; a munkások viszont nem tudnak szervezkedni, el vannak vágva egymástól. Közös pont viszont a két típusban, hogy tömeges privatizációval indult.

Ezek a kategóriák *ideáltípusok*, valójában az összes típus jellemzői megtalálhatóak minden posztkommunista országban. Oroszországban például vannak multinacionális cégek és modern kapitalista piacok, míg Magyarországon (amely a „hiány kapitalizmusának” mintapéldája) a paternalizmus fontos szerepet játszik a gazdaságban is. Az 1. táblázat első három sora a két rendszer jellemzőit foglalja össze, a továbbiakban pedig az ide vezető okokat próbáltam rendszerezni.

1. táblázat

Neoliberális rendszerek
(Csehország, Magyarország, Lengyelország)

Neopatrimoniális rendszerek
(Oroszország, Ukrajna, Románia, Szerbia)

Külföldi tőke	uralkodó (multinacionális cégek)	másodlagos
Politikai kapitalizmus	kis szerep	domináns
Helyi (kis- vagy közép-) polgárság	némi szerep	alig jellemző
Átmeneti politikai stratégia	A technokrácia legyőzi a bürokráciát, és küzd a volt disszidentekkel az uralomért.	A bürokrácia megtartja hatalmát, a hivatalt használja, hogy saját vagyont szerezzen, szövetkezik a technokráciával.
Osztályszerveződés (kollektív cselekvők)	Kialakulóban, de kettős struktúrában, erős patrónus-kliens viszonyok	Domináns állami struktúra, főleg patrónus-kliens viszonyok
Gazdasági dinamizmus	némi	kevés/nincs
Államterület	közepes	nagy
Állami képességek	mérsékelt	kicsi
Politikai intézmények	liberális demokrácia	többpárti tekintélyelvű rendszer

Vannak belső és külső tényezők, amelyek a neoliberális és a neopatrimoniális fejlődési utakat magyarázzák. Most a belső tényezőket vizsgáljuk, azokat, amelyek az osztályszerkezetben gyökereznek, ill. a különböző elitek közötti harc mozgásaiban, a politikai intézményekben és a civil társadalom fejlődésében. (Persze a külső tényezők szerepét sem lehet letagadni: valószínűleg nem véletlen, hogy az Európai Unióval határos országok hoztak létre neoliberális kapitalizmust.)

A kommunizmusból a kapitalizmusba való átmenet osztályok közötti és azokon belüli küzdelmek eredőjeként zajlott le. Valójában az államszocializmus alatt az osztályok nem különültek el, a társadalom összetételét egy *rangsor* jobban leírja. Mindazonáltal az osztályok létrejövetele folyamatban volt, és a munkásosztály ereje nagy hatást gyakorolt az elitek közti küzdelem lefolyására.

Magyarországon a kommunista vezetők úgy biztosították a politikai békét, hogy utat adtak a második gazdaságnak. Az ennek folytán kialakuló kispolgárság lényeges szerepet játszott a kommunista bürokrácia ideológiai hegemoniájának aláásásában. Lengyelországhoz hasonlóan a politikai apparátust 1989-ben „kisöpörték”, a győztes technokrata-értelmiségi elit ideológiája neoliberális volt ekkor. A lengyel és magyar példa sok tekintetben a két „legtisztább típus”, ezektől más neoliberális országok eltérhetnek, de az alaphelyzet hasonló: a kommunista bürokráciát a reformer technokraták, ill. a liberális és keresztény-nemzeti értelmiségiek közötti szövetség váltotta fel, a munkásosztály támogatásával.

A neopatrimoniális rendszerekben ezzel szemben a kommunista politikai vezetés meg tudta őrizni hatalmát – ideológiájuk levetésével –, a volt kommunista pártokban nem történt vezetőcsere, a régi politikai apparátus magja megőrizte hatalmát. A kommunista ideológia nacionalistává, gyakran xenofóbbá vált. (Ilyen fordulatot követett Iliescu és Milosevic. Oroszországban sokkal bonyolultabb változások zajlottak le.)

Tehát azt, hogy melyik fejlődési irányt követte egy ország, elsősorban az osztályok közötti összeütközések és az osztályokon belüli szövetségek befolyásolták, ezek pedig a külső tényezőket közvetítették az osztályszerkezet alakulására gyakorolt hatásuk által.

A fejlődés útjának társadalmi következményei – különös tekintettel az alsóbb rétegekre

Mindeddig elsősorban a társadalmi hierarchia csúcsán lejátszódó folyamatokat érintettük, pedig a fejlődés útjára fontos befolyása volt a társadalom alsóbb rétegeiben lejátszódó mozgásoknak. (A szocializmusból piaci kapitalizmussá való átmenet valójában a rangsor társadalmából osztályok társadalmába való átmenet – és ez a folyamat még korántsem zárult le.) Eltérő a helyzet a liberális és a patrimonális rendszerekben.

A neoliberais rendszerek inkább az osztályképződés felé mutatnak, természetesen korlátozott mértékben. A magyar és lengyel késő szocialista „második gazdaság” révén megjelenő új kispolgárság a nyitással súlyos vereséget szenvedett. A '80-as években Lengyelországban megerősödő munkásság a kommunizmus bukásával megszűnt egységes lenni, a munkapiacot már a kereslet–kínálat, és nem a létfenntartás, termelés elvei mozgatják. A vezetés és a munkavállalók között jellemzően megegyezéssel kapcsolat áll fenn. Az állami elosztástól való paternalista függés nagyon korlátozottá vált. Így a szegénység elsősorban a strukturális feltételekből ered, főleg a munkanélküliségből. A piaci intézmények megerősítése és az új, strukturális szegénység létrejötte egybeesik a középosztály megjelenésével. Ez a középosztály a felfelé való mobilitás esélyét nyújtja a munkásoknak, sőt az etnikai kisebbségeknek is, pl. a romáknak, így fontos liberális ideológiai szerepe van.

A patrimonális rendszerben az osztályok kialakulása lassúbb és ellentmondásosabb, megmaradt a paternalista viszony a vezetők és munkások között. A munkás néha bérfizetés nélkül is dolgozik, a munkáltató kötelességének érzi, hogy „gondoskodjon” munkásai jólétéről, mivel ezt az állam már nem teszi meg, s új, kapitalista jóléti intézmény még nem vette át szerepét. A neopaternalista rendszerek fő ideológiai alapja, hogy meg akarja óvni a társadalmat az átmenet, a „sokkterápia” káros következményeitől. Így különösen széles szegény réteget hoznak létre, nagyszámú dolgozó szegénnyel. A hátrányos helyzetű etnikai kisebbségeket – mint a romákat – egy kategóriaként, kasztként kezelik, így a neoliberais rendszerekkel szemben, melyek osztályalattivá („underclass”) teszik őket, a neopatrimonális rendszerekben kaszton kívüli helyzetbe taszítják ezt a csoportot.

A szegénység alakulása a különböző posztkommunista rendszerekben

A továbbiakban két kérdést vizsgálók: hogyan változott – nőtt – a szegénység a posztkommunista országokban⁶, ill. hogy kik voltak az átmenet vesztesei. Korábbi kutatások rámutattak, hogy a rendszerváltások során a szegények száma megugrott a volt szocialista országokban.⁷ Új meglátásunk az, hogy nemzetenként eltérő a szegénység változása, továbbá azok társadalmi jellemzői, akik 1988 és 2000 között romló életkörülményekről számolnak be.

Első hipotézis

Több évtizedes párhuzamos fejlődés után a '90-es években a volt szocialista országok helyzete eltérően alakult a népesség életszínvonalát illetően, s ez feltűnően különböző szegénységi mutatókat eredményezett 2000-ben.

Második hipotézis

Ez az eltérő fejlődés nem régi keletű, az első 4-5 évben úgy tűnt, hogy az életszínvonal minden országban hasonló mértékben esett, de 1993 után néhány ország stabilizálta helyzetét, és növekedési pályára állt.

Harmadik hipotézis

Bár a stabilizálódó és a folyamatosan romló helyzetű országok közötti különbségek függenek az „induló feltételektől”, a kormányok politikája, a meghozott reformok, a következetesség és az, hogy milyen radikálisan léptek fel, szintén befolyásoló tényező volt. A neoliberais országok stabilizálódtak, a neopatrimoniális országok helyzete pedig tovább romlott.

Negyedik hipotézis

A legfontosabb magyarázó változó a rendszerek típusa. A második fontos változó a megkérdézett osztályhelyzete, amit iskolai végzettséggel mértünk. Ez jelzi a legjobban, hogy kik azok, akik romló

⁶ '88-as, '93-as és 2000-es retrospektív és szubjektív empirikus, a szegénységről készült felmérés alapján.

⁷ A Világbank szerint „1998-ban minden ötödik ember az európai vagy közép-ázsiai átmeneti országokban kevesebb minden napi 2,15 USD-ból élt. Tíz évvel korábban kevesebb mint 4% élt ilyen szegénységben.” A mi tanulmányunk is erre az eredményre jutott, 2-5-szörös növekedést tapasztaltunk a szegénység mértékét illetően az első 12 év során.

életkörülményekről számolnak be '98 és 2000 között – a vesztesek a kevésbé iskolázottak.

Ötödik hipotézis

A demográfiai mutatók nem jelzik jól, hogy kinek az életkörülményei romlottak. Mivel a romák már 1988-ban is meglehetősen szegények voltak, ezen a kisebbségen belül nem mutatkozik meg olyan jellemzően a romló életszínvonal, mintha az iskolázottság szintje alapján tennénk különbséget.

Nemzetek közötti eltérések alakulása a kommunizmus bukása után, 1988-2000-es összehasonlításban

Azokban az országokban, amelyek nem próbáltak vagy nem vittek végig neoliberális reformokat, és bizonytalan, neopatrimoniális úton haladnak, tovább nőtt a szegénység és ezzel együtt az országok két csoportja közötti szakadék, amely '93-ban még nem volt jelentős, 2000-ben azonban szembetűnővé vált.

A „nagyon szegények” száma minden országban nőtt '88 és 2000 között. A súlyos szegénység Bulgáriában és Romániában még erőteljesebben jelenik meg, mint Oroszországban. A változás Romániában a legkevésbé szembeszökő, hiszen a vizsgált hat ország közül ez volt a legszegényebb 1988-ban. Az oroszországi „súlyos szegénység” mértéke nem különbözik lényegesen a neoliberális rendszerekben tapasztaltaktól. Ez az ellentmondásos orosz fejlődés eredménye lehet, hiszen bár az oroszok szegények, nem éheznek, mert saját maguknak teremtik elő az élelmiszert.

A kevésbé mély szegénység teljesen eltér ettől. Azok aránya, akik meghatározásunk szerint *nem szegények*, némileg csökkent Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában. A neopatrimoniális országokban ezzel szemben az életkörülmények drámai romlását tapasztaltuk – Bulgáriában, Romániában és Oroszországban csak a megkérdoztetek harmadáról-negyedéről mondható el, hogy egyáltalán nem tapasztalnak (a mi fogalmaink szerinti) szegénységet. 1988-ban a szocialista országok ebben a tekintetben nem különböztek lényegesen, de az országok közötti eltérések és az országcsoportok összetétele döntően megváltozott: a (valamelyest) jól teljesítő országok azok, amelyek a legtöbb fejlődést érték el a piaci reformok terén.

Néhány ország – mint Magyarország és Lengyelország – meglehetősen gyors és radikális intézményi változásokat hoztak, viszonylag gyorsan privatizáltak, sokszor külföldi befektetők bevonásával. Liberalizálták az árakat, a kereskedelmet és a nemzetközi pénzforgalmat, tömeges reformokat hoztak a bankrendszerek területén. Ezek a *neoliberális* országok.

Más országok, mint Bulgária, Románia és Oroszország sokkal fokozatosabb reformstratégiát követtek. Ezek a *neopatrimoniális* rendszerek. Itt az eliteknek, főleg a vezetőknek, de a munkásoknak is, bizonyos adottságokat, jogokat, privilégiumokat tulajdonítanak, amelyeket a gondoskodó, paternalista államnak vagy a vezetőknek védenie kell a piac vak erőivel szemben. A szocializmusban a vezetőknek joguk volt a vezetéshez, a munkásokat megillette a munkahely biztonsága, és a patrimoniális rendszerek ezeket az örökölt jogokat védik. A vezetők nem bocsátják el a munkásokat, csérébe pedig a munkások tovább dolgoznak akkor is, ha hónapokig késik a fizetés. A privatizáció ezekben az országokban lassabban zajlott, és kevésbé volt nyitott a külföldi befektetők előtt, inkább a vezetőket és a munkásokat részesítette előnyben az állam.

Bennünket az a kérdés foglalkoztat a liberalizáció mértékét illetően, hogy ezek az átmeneti stratégiák és fejlemények befolyásolták-e a szegénység alakulását ezekben az országokban, és ha igen, hogyan. A patrimoniális rendszereknek sikerült-e a szegényeket megvédenie a piac romboló hatásával szemben?

Egy időbeli összehasonlító és keresztmetszeti elemzés választ ad ezekre a kérdésekre. A piac fejlődése csökkent a szegénységet? Vagy éppen a patrimoniális államnak kell megelőznie a piaci erők által kiváltott tömeges szegénység kialakulását?

Egyetlen évtized alatt a köztulajdon intézményei szinte eltűntek az '50-60-as évek arányaihoz képest. Ebben az értelemben a „kapitalizmust” viszonylag rövid idő alatt „építették fel” a posztkommunista világban, bár az országok feltűnően különböző stratégiákat követve érték el ezt az eredményt. Nem volt elmélet és rendszerező longitudinális vagy keresztmetszeti összehasonlítás korábban, hogy meghatározzuk a szegénység természetét ebben az átmeneti időszakban. Jelen tanulmány ezt az űrt igyekszik kitölteni. A 2. táblázat néhány magától értetődő tény foglal össze, mely szerint összefüggés lehet a piaci liberalizáció, a gazdasági növekedés és a szegénység mértéke között. A két erőteljes liberalizációs politikát követő országban (Magyarországon és

Lengyelországban) 1993 és 2000 között némileg csökkent a szegénység. A patrimoniális utat választó országok jelentős hanyatlást éltek át a népesség társadalmi körülményeit illetően. A két csoport között világosan látszik egy szélesedő szakadék – főleg a liberális rendszereknél a társadalmi körülményekben bekövetkezett csekély javulást illetően. De kevésbé egyértelmű, hogy ezt a távolodást a liberalizáció vagy a gazdasági növekedés mértéke közötti különbség okozza, mivel a liberalizáltabb országokban magasabb a gazdasági növekedés is. Lehet, hogy a növekedés a liberalizáció következménye, de lehet, hogy éppen előfeltétele annak.

2. táblázat ⁸	Összesített liberalizációs mutató 1989-1999	Valódi GDP 1999-ben (1988=100)	1993-as és 2000-es felmérés adatai (százalék) ⁹			
			Szegénységet vallók aránya 1993-ban	Szegénységet vallók aránya 2000-ben	Romló életkörülményekről vallók 1993-ban 1988-as összehasonlításban	Romló életkörülményekről vallók 2000-ben 1988-as összehasonlításban
Magyarország	10,0	99	57	44	62	54
Lengyelország	8,0	122	59	44	63	55
Bulgária	5,0	67	68	81	69	84
Oroszország	2,0	57	60	74	65	77
Románia	6,0	70	-	69	-	72

A 2. táblázat adatai nem festenek túl kedvező képet a neoliberálisizmusról. Egy évtizeddel a kommunizmus bukása után Magyarország a '88-as évnél megfelelő GDP-szintet ért el. (Lengyelország is, mely pedig a legdinamikusabban fejlődő posztkommunista ország, szerény 20%-os növekedést tudott felmutatni.) A szegénységgel érintett népesség némileg csökkent '93 és 2000 között, de még mindig 40% fölött van. 2000-ben Magyarországon és Lengyelországban a megkérdezettek több mint fele vélte úgy, hogy az életkörülményei rosszabbak, mint '88-ban. Kutatásunk fontos eredménye, hogy az induló feltételeket illetően az országok alig különböztek. Az igazi

⁸ 2000-es Átmeneti Jelentés, Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, 21. és 65. oldal

⁹ Szelényi és Treiman: Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után (1993-as adat). Emigh és Szelényi: Szegénység, etnikai és nemi kisebbségek átmeneti társadalmakban (2000-es adat)

eltérés az, hogy az emberek tapasztalata szerint Kelet-Európát sokkal jobban sújtotta az átalakulás, mint Közép-Európát, és nehéz nem arra gondolni, hogy a kormányzati politikák lehetnek mindennek okai. A piac liberalizációja nem úgy tűnik, hogy maga a Paradicsom – egyszerűen valamivel jobb útnak tűnik, mint a paternalista út a kapitalizmushoz.

A romló életkörülmények társadalmi tényezői, 1988-2000

Kik az átmenet vesztesei? Erre nincs egyértelmű válasz. Néhány elemző szerint a középosztály az igazi vesztes (Kolosi Tamás), mások úgy vélik, hogy a szegények váltak még szegényebbé a piac térnyerésével (Ferge Zsuzsa). Országonként változó, kik vesztek az átmenettel. A demográfia nem játszik jelentős szerepet: a gyermek nélküli háztartások nem kerültek el jobban a szegénységet, mint a társadalom más része. A nemek szerinti eloszlás sem jellemző. A vidék néhány államban jobban járt, míg máshol inkább a vesztesek közé tartozott. A nagy vesztesek azok, akik 2000-ben vagy nem álltak munkában, vagy munkanélküliek és romák voltak egyszerre.

Két tényező játszik szerepet a lecsúszásban: a rendszer típusa és a családfenntartók iskolai végzettsége. A neoliberális rendszerekben az embereknek háromszor kisebb az esélye, hogy az átmenet során elszegényedjenek. Ez a legérdekesebb eredmény, és segít annak megállapításában, hogy a kormányzati politikák következmények vagy előfeltételek. Itt megragadhatjuk azt, miként váltak szét az utak. Ennélfogva nehezebb megcáfolni ezeket az eredményeket az induló feltételek közötti különbségre hivatkozással. Ezek az adatok inkább arra mutatnak rá, hogy a feltételek között micsoda különbségek jelentek meg, s nem elsősorban arra, hogy milyen különbségek voltak eredetileg. Amikor arra próbálunk magyarázatot találni, hogy ki tapasztalt romló életszínvonalat, hasonló eredményekre jutunk. Sem az egyedül nevelt gyermek, sem a gyermekek száma nem okoz jelentős különbségeket, de azok a háztartások, ahol a családfő csak alapfokú (vagy annál alacsonyabb) képzettséggel bír, háromszor akkora eséllyel találják magukat rosszabb életkörülmények között. Az iskolázottság és munkaerőpiaci teljesítmény szempontjából a társadalom alján élők mozogtak leginkább lefelé, a szegénység felé. A demográfiai tényezők, melyek a korábbi szociológiai tanulmányok szerint olyan fontosak voltak a

szegények meghatározásánál, nem játszanak szerepet, az egyedül nevelt gyermek ténye sem, és a roma származásnak szintén csekély befolyása van.

A piac az embereket „humán tőkéjük” alapján méri, és – hacsak nem működik szociális háló – bünteti azokat, akik keveset birtokolnak ebből. Tehát a roma származás és az, hogy egy anya egyedül neveli a gyermeket, nem magyarázzák a család helyzetét. Ez azt jelenti, hogy a romák és az egyedülálló anyák a késő szocializmusban már a szegények között voltak, az átmenet során ez már nem változott, ez egy „örökölt forrása” a társadalmi egyenlőtlenségnek. – Mindez meglepő következtetés lenne, mivel lehetővé tenné, hogy azonosítsuk azokat a mechanizmusokat, amelyek felelősek azért, hogy a piac térnyerése etnikai és nemi szegénységet hozott létre. A legfontosabb ilyen mechanizmus a munkapiac deregulációja lenne. A szocializmus a munkaerőpiacon is hiánygazdasággal operált, ennél fogva túlzott keresletet támasztott minden munkaerővel szemben, ideértve a romákat és a kisgyermekes egyedülálló anyákat. A romák között közel százszázalékos volt a foglalkoztatottság. A gyermekgondozási intézmények viszonylagos elérhetősége révén magas foglalkoztatottsági szintet értek el a kisgyermekes, akár egyedülálló anyák között. Könnyen belátható, hogy egy kevésbé szabályozott piacon munkatöbblet mutatkozik, és a romákat bocsátották el először. A „piacosodás” aláássa a gyermekgondozó intézményeket, így kisgyermekes anyáknak nehéz munkát, főleg az egyedülálló anyáknak megfizetett munkát találni. És a munkaerőpiacról való kikerülés – az alacsony iskolázottsági szinten felül – egy fontos forrása a szegénységnek. Jóllehet vitatható, hogy a munkaerőpiaci mozgások jobban érintették az egyedülálló anyákat és a romákat, mint másokat, mindkét esetben az iskolázottság révén érvényesül a mechanizmus, tehát sem az etnikai, sem a nemi egyenlőtlenségek nem növekedtek az átmenet idején.

Az országok között újra megjelenő különbségek értelmezése – az induló gazdasági és politikai feltételek, a hosszú távú tényezők, a kormányzati politikák és az eltérő átmeneti stratégiák

A tanulmányban szereplő hat ország nem közvetlen a kommunizmus bukása után indult el különböző utakon, a nagy változások 1993 után álltak be. Hajlunk arra, hogy ezt annak bizonyítékaként kezeljük, hogy a 2000-

ben tapasztalt eltérő feltételek nem a gazdasági fejlődés induló szintjéből erednek. Ebben a tekintetben az országok közel voltak, és az átmenet első pár évében közel is maradtak egymáshoz, de az átmenet során jelentkező kihívásokat eltérően kezelték. Így legalábbis némi bizonyítékunk van arra, hogy a posztkommunista gazdasági politikák különbségeket okoztak. Az országok nem eleve elrendelt utat jártak be. Ráadásul az adatok azt mutatják, hogy a neoliberális reformok, bár áruk megfizethetetlenül magas volt, jobb haladást biztosítottak. A közép-európai országok jobb teljesítménye – a kelet-európaiakkal összevetve – a következő tényezőkre vezethető vissza: az induló feltételekre, hosszú távú tényezőkre és a kormányzati politikákra és stratégiákra.

1. Induló feltételek

Azonnal szembetűnik, hogy a közép-európai országok azért teljesíthettek jobban, mert közelebb vannak a nyugati piacokhoz, és a jobb megközelíthetőség vonzóbb lehet a külföldi befektetőknek. Lehet avval érvelni azonban, hogy Közép-Európa annyi külföldi tőkét vonzott, amennyit tudott, így az tovább mozog kelet felé, fokozatosan megszűntetve a szakadékot a Közép-, ill. a Kelet-Európai országok között.

Különbőség volt a két régió között a gazdasági fejlettség szintjében. Bár '45 és '89 között az országok egy irányba haladtak, maradtak különbségek: A némileg tehetősebb közép-európai országok összeszorították fogukat, és könnyebben alkalmazták a sokterápiát. Kelet-Európában is kipróbálták ezt, de nem bírták a terhelést, így könnyíteni kellett a reformintézkedéseken.

Végül különbségek mutatkoznak abban is, milyen messze jutottak a kommunizmus bukása előtt a reformok terén. A reformkommunizmus valószínűleg előkészítette a terepet a további reformoknak az olyan országokban, mint Lengyelország és Magyarország, míg máshol a megelőző reformok hiánya nehezítette a haladást.

2. Hosszútáv

Természetesen nem világos, meddig kell visszamenni, hogy megtaláljuk a megfelelő „induló feltételeket”. Ezek alig különböztek a balti államokban és Oroszországban vagy Ukrajnában, a balti államok mégis Közép-Európa-hoz hasonló utat jártak be. Szlovákia – legalábbis az átmeneti előtti reformok hiányát illetően – inkább abba a csoportba tartozik, amelybe Románia és Bulgária, mégis a közép-európai országok közé soroljuk. Nem

kizárt tehát, hogy olyan hosszabb történelmi tényezők is hatással vannak a fejlődés irányára, mint a demokratikus hagyományok, a középosztály vagy a civil társadalom erőssége – vagy akár a vallás szerepe. Jugoszlávia miatt a vallási különbségek mentén hasadt szét, és miért tartjuk a balti államokat közép-európainak? – A Közép- és Kelet-Európa közötti határ valójában a nyugati és keleti kereszténység között húzódik? Nem kérdéses, hogy az induló feltételek, köztük a hosszú távú tényezők fontos szerepet játszanak. Az viszont magyarázatra szorul, hogy a hosszan tartó közeledés után miért vált szét a régió országainak fejlődési útja. Az induló feltételek és a hosszú távú tényezők nem magyarázhatják egyszerre a közeledést és egyúttal a távolodást.

3. A kormányok átmeneti politikái és stratégiái is befolyásoló tényezők

Az országok közti közeledés 1945 és '89 között, majd a távolodás a '90-es években azt sugallja, hogy a kormányok bizonyos fókig szabadon döntöttek el, milyen stratégiát választanak az átmenet során, és ez előreviheti vagy hátráltathatja a fejlődést. Visszatekintve Csehország más politikát követett, mint Lengyelország és Magyarország, és ez valószínűleg nem vált hasznára.

Ami a szegénységet illeti, a legkevesbé ártalmas megoldásnak a neoliberális politika következetes alkalmazása tűnik. Ennek legfőbb oka a külföldi befektetés – a külföldi tőkét jobban vonzotta a liberális reformok teremtette üzleti környezet. Az európai posztkommunista kapitalizmusok gazdasági fejlődését ez ideig leginkább a külföldi befektetés segítette, és ez kétségkívül szükséges – ha önmagában nem is elegendő – feltétele a szegénység csökkentésének.

Teljes tanulmány: Szelényi Iván: Varieties of post-communist capitalism – a comparative analysis of poverty under various post-communist regimes, Lecture at the University of Erlangen-Nürnberg, 2003. június 18.

1988-as, 1993-as és 2000-es adatokat használtunk, az 1988-as adat retrospektív adat a 2000-es felmérésből. Az 1993-as adatok egy Szelényi Iván és Don Treiman vezette felmérésből származnak („Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után”).

Az összefoglalót az angol nyelvű tanulmány alapján készítette:
Körtvélyesi Zsolt